

HAJNÓCZI GÁBOR

A XV. SZÁZADI ITÁLIAI ÉPÍTÉSZETI TRAKTÁTUSOK A KORABELI MAGYARORSZÁGON

Ma már nyilvánvaló, hogy a XV. századi itáliai reneszánsz építészeti az eredeti, antikizáló formájában honosodott meg a korabeli Magyarországon. Tények bizonyítják továbbá, hogy az építészettel együtt jelen volt az építészetelmélet is, hiszen Budán megvoltak a legfontosabb traktátusok, Alberti és Filarete művei. E tények ismeretében egyértelművé vált, hogy Itáliából nem csupán építőműhelyek kerültek Magyarországra, hanem — az új szemléletet megtestesítő elméleti művek révén — a reneszánsz építészeti kultúrája is.

A kutatás természetesen nem elégedett meg a tények regisztrálásával, hanem — amint különböző szempontból vizsgálta a hazai reneszánszt — más és más összefüggéseit tárta fel. Tárgyalta őket a művészettörténet¹, a könyvtártörténet², a magyarországi humanizmus³ szempontjából vagy egyes művek keletkezését vizsgálva⁴, hogy csak a fontosabb megközelítéseket említsük. Tanulmányunk címében megjelölt összefoglaló vizsgálatra — tudásunk szerint — eddig nem vállalkozott senki. Ennek feladata magának a traktátus műfajának előzetes tanulmányozása lenne, és ebből kiindulva venné szemügyre a magyarországi helyzetet. Így például foglalkozna olyan művekkel is, amelyek hozzánk — legalábbis abban a korban — nem is kerültek el. Ekkora munka elvégzésére jelen értekezésünk nyilván nem vállalkozhat. Az említett szempont érvényesítésével mindazonáltal gazdagítani igyekszünk a téma tanulmányozását, amelynek egyébként még számos megoldatlan kérdéssel kell szembenéznie. Az alábbiakban tulajdonképpen egy gondolatmenet felvázolására teszünk kísérletet, amelynek kifejtésére egy nagyobb lélegzetű műnek kell majd vállalkoznia.

*

Leon Battista Alberti *De re aedificatoria* című művével lényegében egy új műfajt teremtett, az építészeti traktátust. Igaz ugyan, az ókori római építészetben létezett már hasonló, amelynek egyetlen fennmaradt megtestesítője Vitruvius műve, a *De architectura*, az azonban más indíttatású és rendeltetésű volt. Alberti — az ókori szerzővel ellentétben — nem kora építészeti ismereteinek enciklopédikus összefoglalására törekedett, hanem az építészeti teljességének elméleti kifejtésére, amelynek révén annak tudományos és társadalmi rangját kívánta humanista

¹ BALOGH J.: A művészet Mátyás király udvarában Bp. 1966. I. köt.; HORVÁTH A.: Adatok a XV. századi építészetelmélet kutatásához a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár „Zichy-kódexe” alapján. *Építés—Építésztudomány* VI. (1974) 101—119. (továbbiakban: BALOGH).

² Biblioteca Corviniana. Bp. 1981. Összeállította, jegyzetekkel ellátta és a bevezető tanulmányt írta CSAPODI Cs. és GÁRDONYI K. (továbbiakban: CSAPODI—GÁRDONYI). Továbbá e szerzők számos egyéb tanulmánya.

³ FEUER—TÓTH R.: *Art and Humanism in Hungary in the Age of Matthias Corvinus*. Bp. 1990. (továbbiakban: FEUER—TÓTH).

⁴ KULCSÁR P.: *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*. Bp. 1973. (továbbiakban: KULCSÁR).

eszközökkel emelni. Noha jól ismerte Vitruvius művét, nem annak fordítását vagy kommentálását választotta, hanem saját művet írt, amelyben persze erősen támaszkodott Vitruviusra.⁵ Ily módon egy igazi humanista mű született, latin nyelven, amely alkalmas volt arra, hogy az építészet által elérhető nagyszerűséget (*magnificentia*) megismertesse egy művelt uralkodóval mint patrónussal (Lionello d'Este, V. Miklós pápa, Mátyás király). Az antikvitás ezúttal morális hivatkozási alap volt az érvelésben, mint a tökéletesség egykor már elért megtestesülése. Vitruvius műve – mint ez a *De re aedificatoriá*-ból kiderül – fontos forrás volt a történelmi tények, az oszloprendek, technikai részletek és antik épülettípusok megismerése szempontjából, de elégtelennek bizonyult helyenkénti homályossága, görög–latin vegyes terminológiája, továbbá nem eléggé választékos latinsága miatt.⁶ Alberti – alapvetően humanista attitűdjének megfelelően – Cicero terminológiáját (*De officiis*) igyekezett az építészetbe átlátnálni, illetve a görög kifejezéseket latinizálni.⁷

Antonio Averlino, azaz Filarete, bár az Alberti által teremtett műfajt folytatta, mégis meglehetősen különös művet alkotott. A *Trattato di architettura* elsősorban abban tér el a *De re aedificatoriá*-tól, hogy vulgáris nyelven, azaz olaszul íródott. Különbség továbbá az is, hogy sokkal közvetlenebbül fordul egy mecénáshoz, a *signoré*-hoz, akivel szemben a szerző, az építész Filarete mint udvari ember viselkedik. A mű témája, egy város felépítése, részint módszertani eszköz az építészet egészének tárgyalására, részint irodalmias forma a didaktikus program megvalósítására, és végül kölcsönzött elem Platón dialógusaiból. Míg ugyanis Alberti traktátusa formájában, beosztásában (tíz könyv) Vitruviust követte, Filarete elszakad a vitruviusi szerkezettől, időnként dialógus-formát használ, amivel Francesco Colonna, *Hypnerotomachia Polyphili*-jéhez teszi hasonlatossá művét. Bizonyos motívumok (egy régmúltbeli, mitikus városra való hivatkozás) pedig a platóni dialógusok hatására utalnak.⁸

Mindennek ellenére a szövegben Filarete sohasem hivatkozik Platónra, Vitruviusra viszont igen. Valóban, az antik oszloprendek és épülettípusok, az antropomorfizmus elve, az aránytan terén Vitruviusra támaszkodik.⁹ Alaposabb összevetés azonban meggyőz arról, hogy hivatkozásai pontatlanok, méret- és aránybeli kérdésekben nem követi Vitruviust. Az vitathatatlan, hogy amit idéz, az Vitruviustól származik, a pontatlanságok azonban azt a gyanút keltik, hogy az ismeretek valamilyen áttétellel (esetleg Filelfo révén?) jutottak el hozzá.¹⁰ Az antik

⁵ KRAUTHEIMER, R.: Alberti and Vitruvius. Studies in Western Art, Acts of the Twentieth International Congress of the History of Art. II. köt. Princeton N. J. 1963. 42–52.

⁶ „...unum ex tanto naufragio Vitruvium superstitem haberemus, scriptorem procul dubio instructissimum, sed ita affectum tempestate atque lacerum, ut multis locis multa desint et multis plurima desideres. Accedebat quod ista tradidisset non culta: sic enim loquebatur, ut Latini Graecum videri voluisse, Graeci locutum Latine vaticinentur; res autem ipsa in sese porrigenda neque Latinum neque Graecum fuisse testetur, ut par sit non scripsisse hunc nobis, qui ita scripserit, ut non intelligamus.” *De re aedificatoria*, a cura di G. ORLANDI. Milánó. 1966. VI. 1. 441.

⁷ VÖ. ONIANS, J.: Alberti and Filareth. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* XXXIV (1971). 96–114. (továbbiakban: ONIANS).

⁸ GRASSI, L.: *Introduzione*, in: FILARETE: *Trattato di architettura*, a cura di A. M. FINOLI e L. GRASSI. Milánó 1972. XXXIV. (továbbiakban: GRASSI); ONIANS 105.

⁹ KOLTAY–KASTNER J.: *Filarete*. *Filológiai Közöny* XX (1974). 1–2. 17–37. (továbbiakban: KOLTAY–KASTNER); GRASSI id.

¹⁰ Már Oettingen megfogalmazta a kétséget, hogy Filarete klasszikusoktól származó idézetei eredeti olvasmányokból származnak: OETTINGEN, W. von: Antonio Averlino Filaretus, *Traktat über die Baukunst nebst seine Büchern von der Zeichenkunst und den Bauten der Medici*. Wien 1890. 37–39. és 739/5. jegyz.; KOLTAY–KASTNER 35–36.

szezőre való hivatkozásnak nála sem egy egzakt építészeti rekonstrukció volt a célja, hanem morális, szakmai presztízsjellege volt, még sokkal inkább, mint Alberti esetében.

Merőben eltérő a XV. századi itáliai építészeti traktátusok egy harmadik szerzőjének, a sienai Francesco di Giorgio Martininak a beállítottsága. Mindenekelőtt döntő az, hogy nem törekszik egységes, egész művet alkotni, hanem traktátusa jegyzetkből, rajzvázlatokból, kísérletekből áll össze. Ebben rokon Leonardo da Vinci-val, akivel személyes kapcsolatban is állt. Míg Alberti és Filarete a művelt arisztokrácia és a fejedelem számára írták műveiket, és a művekben a teoretikus, bölcséleti elem dominált, addig Francesco di Giorgio a kézműves-művész attitűdöt képviseli, és merőben gyakorlatias, racionális észrevételeket vet papírra.¹¹ Egészen más az antikvitáshoz való viszonya is, mint az előző két traktátus szerzőnek. Míg amazok antikvitásképét „humanista” jellegűnek mondhatjuk az említett ismérvek alapján, emezét „építési” jellegűnek. Ez vonatkozik nyilvánvalóan a Vitruvius-műhöz való közeledés módjára is. Itt a mű által leírt antik építészeti tagozatok, oszloprendek, épülettípusok, gépek szakszerű értelmezésére irányulnak az erőfeszítések. Francesco di Giorgio két traktátusa mellett számtalan, Vitruvius inspirálta jegyzet és vázlatot, valamint egy Vitruvius-fordítást hagyott hátra. Ezúttal az antikvitás szakmai ismeretek forrásává válik, és mindinkább megerősödik szakszerű rekonstruálásának programja. A sienai mester kapcsolatban volt azokkal a filológusokkal és építészekkel, akik Rómában Raffaele Riario bíboros körében buzgó kutatásokat folytattak a források és az építészeti emlékek között, és ahol az első Vitruvius-kiadás is létrejött (Sulpicio da Veroli jóvoltából).

*

Látjuk tehát, hogy a XV. században keletkezett két itáliai építészeti traktátus, Alberti és Filarete műve, szinte „magántraktátus”-nak mondható, annyira személyhez szóló, és oly igen kíván az uralkodó-patrónus véleményének alakítója lenni. Így szinte természetesnek vehetjük, hogy e két szerző traktátusa megvolt Budán, a királyi könyvtárban. A *De re aedificatoriá*-nak két kéziratos példánya került a Corvinába, minden bizonnyal 1485 és 1490 között. Mindkettő gazdagon díszített korvina.¹² Mint a kutatás kimutatta,¹³ Alberti traktátusa a Budán működő humanisták egyik legfontosabb művészetelméleti alapműve volt. Az Alberti-kódexekkel kapcsolatban csupán két észrevételünk van. Az egyik az, hogy a kérdéssel foglalkozó irodalom eddig megelégedett a traktátusok meglétének, mint az építészeti kultúra kétségtelen bizonyítékának hangoztatásával, de nem firtatta, vajon mi indokolta a két példány beszerzését. A másik pedig az, hogy ha a Corvina műveinek gyűjtése valóban elsősorban tartalmi szempont alapján történt, akkor miért volt szükség akár csak egyre is a kéziratos Alberti-műből, hiszen a traktátus 1485-ben megjelent nyomtatásban (mégpedig éppen Firenzében, ahol az egyik

¹¹ SCAGLIA, G.: Preface and Acknowledgements, II „Vitruvio Magliabechiano” di Francesco di Giorgio Martini. Firenze 1985. 13. és alább. (továbbiakban: SCAGLIA).

¹² Az egyik Modenában van (Biblioteca Estense, Cod. Lat. 419), és a kutatás jelenlegi álláspontja szerint valószínűleg 1485 után készült Budán. A másik Olomouc-ban található (Statní Archiv Domské a Kapitolní Knihovna, Cod. Lat. C. O. 330), és minden bizonnyal Firenzében készült 1485 és 1490 között. CSAPODI—GÁRDONYI 56. 79. sz.; 61. 106.

¹³ FEUER—TÓTH 43. és alább.

kódex készült). Elképzelhető, hogy a kéziratos művek mellett még a nyomtatott változat is megvolt a királyi könyvtárban?

Filarete traktátusa Francesco Bandini révén került Budára, mégpedig eredeti, olasz nyelvű változatban, amit a király rövid időn belül lefordíttatott magának latinra. Minderről Antonio Bonfini számol be a latin verzió elé írt bevezetőjében: a király ugyanis őt bízta meg a fordítás elkészítésével.¹⁴ Mint a kutatás feltételezi¹⁵, az olasz változat 1487-ben kerülhetett Magyarországra, és a fordítás — mintegy három hónapi munkával — még az év vége előtt elkészülhetett.¹⁶

A fordításra szóló megbízás, illetve annak elvégzése, első hallásra nem tűnik különösnek, hiszen a király könnyebben olvasott latinul, így hát erre a nyelvre kellett lefordítani az olasz szöveget. Csakhogy itt egy építészeti műről van szó, ahol nem lehetett humanista stílusfordulatokkal élni, és volt ráadásul egy eredeti latin mű, a maga latin—görög terminológiájával. Ennek következtében az a paradox helyzet állt elő, hogy egy Vitruviusra csak igen felületesen támaszkodó szöveget Vitruvius alapján fordítottak latinra. Ezen túlmenően, ha bebizonyosodik, hogy Bonfini a latinra történő fordításnál valóban használta a *De architectura* szövegét, akkor biztosra kell vennünk annak Budán való meglétét, mivel a fordítás szinte biztosan Budán készült.¹⁷ Ez így közvetett bizonyíték lenne arra, hogy a királyi könyvtárban megvolt Vitruvius műve, ami aztán a későbbiekben elkallódott vagy megsemmisült.

Az Averulinus-fordítással legutóbb foglalkozó tanulmány szerzője¹⁸ a dór párkány latin terminusai alapján bizonyítottan látja a vitruviusi szöveg használatát. Ezt néhány további részlettel a magunk részéről meg tudjuk erősíteni. Vannak olyan nevek és tények, amelyeket Filarete tévesen vagy pontatlanul említ, ezeket Bonfini rendre kijavítja. Így például a Nagy Sándor számára várost építő Dinokratészról szóló epizód leírásában:

Filarete	Vitruvius	Bonfini
„Dice Vitruvio che, esendo Alessandro inella Grecia a campo fu uno chiamato Zenocrates, andò a lui per volergli parlare,...” (id. kiad., 45. o.)	„ <i>Dinocrates</i> architectus cogitationibus et <i>sollertia fretus</i> , cum Alexander rerum potiretur,...” (II. bev.)	„ <i>Dinocrates</i> Architectus magna ingenij <i>solertia fretus</i> ut Regiam commendationem,” (f. 14r)

Bonfini nem csupán helyesen írja le a Filarete által „Zenocrates”-ként használt nevet, hanem egy olyan fordulatot is szerepeltet, amely nem az olasz szöveg

¹⁴ „Mivel így valamennyi hasznos művészetet gyakorolod, s legfőképpen az építészetet, melyről, úgy véljük, egyetlen dolog sem tartozik szorosabban a fejedelem méltóságához, továbbá Bandinus, ez a tehetségének bámulatos ügyességével megnyerő s isteni szellemnek hódoló ember a minap elhozta Felsőgednek Antonius Averulinus firenzei polgárnak Az Építészetről írott csodálatos művét, talán ezek a dolgok arra indítottak, hogy úgy véljed, gondoskodnod kell, hogy minél előbb anyanyelvéről latinra fordíttassék,...” Antonii Averulini florentini *De Architectura libri XXV ex italico idiomate ab Antonio Bonfinio Asculano latine redditi*, ad Mattiam Corvinum Hungariae Regem, Venetiae Bibliotheca Nazionale San Marco, MS 2796 (=Mss. lat. 8. Nm. 2.) [Mikrofilm, OSZK, F. M. I. 1849]. Előszó; ÁBEL J.; *Analecta Nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Bp. 1903. 52—58. ford. Merényi László, közli KOLTAY—KASTNER 19—21.

¹⁵ FEUER—TÓTH 61.

¹⁶ BALOGH 658.; KULCSÁR 198.

¹⁷ KULCSÁR uo.; FEUER—TÓTH uo.

¹⁸ FEUER—TÓTH im. Az Averulinus-fordítás terminológiájának kérdéséről ld. még MIKÓ Á., Egy stílusfordulat reinkarnációja. Antonio Bonfini építészeti terminológiájának értelmezése. in „Sub Minervae nationis praesidio”, Bp. 1989. 38—40.

fordítása, és amely csak úgy kerülhetett a tollára, hogy előtte volt az eredeti latin szöveg: ez a „*sollertia fretus*”. A továbbiakban helyesbíti a tervezett város helyét; a Filarete által tévesen „Libano”-nak mondott hegyet „Athos”-ra javítja, ahogy Vitruviusnál is van („*Athon montem in viril’ statue...*” – f. 14r). Hasonló tévedés fordul elő Filarete harmadik könyvében, ahol azt írja, hogy az efezosziak Pallasz istennőnek emeltek szobrot cédrusfából (id. kiad. 80. o.). Bonfini – Vitruvius szövege alapján (II. 9. 13.) – Diana istennőre helyesbíti a megállapítást: „*Neque cedrus ingnobilior: Ephesi Diane simulacrum et lacunaria ad eternam...*” (f. 22v). A hasonló példákat még lehetne sorolni.

Bonfini természetesen nem csupán arra szorítkozik, hogy helyesbítse Filarete leírásait. Fordításában tulajdonképpen olyan latin nyelvű változatot teremt, amely csupán nagy vonalakban követi az eredetit, és szinte önálló fogalomrendszerrel rendelkezik. Humanistánk például használja a Vitruviusnál szereplő „*Ichnographia*” és „*Scaenographia*” kifejezéseket, de az „*Orthographia*” helyébe – egyéni leleménnyel – a „*Symmetria*”-t teszi. Ebben a tekintetben tehát nem csupán Filaretétől, hanem Vitruviustól is elszakad, és önálló felfogást alakít ki. Az épülettípusoknál is hasonló megoldásokkal találkozunk. A filaretei főtemplomot (*chiesa catedrale*) „*Episcopalis Basilica*”-nak, a hercegi palotát (*palazzo signorile*) „*Regis Pretoria*”-nak mondja. A Bonfini által használt építészeti terminológia beható vizsgálata nem lehet jelen tanulmányunk feladata. A kérdés tanulmányozásánál a későbbiekben nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a lehetőséget, hogy Bonfini esetleg felhasználta Alberti fogalmait is, hiszen azok szintén latinul voltak, és elvileg alkalmasak voltak egy antikizáló korabeli és egy elképzelt antik építézet épületeinek és részletformáinak a jelölésére.

A fentiek alapján tehát nem lehet kétségünk, hogy Bonfini az Averulinus-fordítás készítése közben Vitruvius szövegét használta. Tekintve, hogy a mű Budán készült, kézenfekvő a *De architectura*-nak egy példányát a királyi könyvtárban feltételezni. Az említett, a közelmúltban készült tanulmány ezt tényként könyveli el, sőt még arra is kísérletet tesz, hogy a Bonfini által olvasott kéziratot/kódexet meghatározza. Arról lemond, hogy azonosítsa az Egyetemi Könyvtárban lévő Cod. Lat. 32-vel, mivel a filológiai vizsgálat kizáró eredményre vezetett.¹⁹ E helyes megállapításhoz tegyük hozzá, hogy Bonfini azért sem használhatta a Cod. Lat. 32 kódexet, mert az minden valószínűség szerint 1488-ban, vagy utána került Budára, és az Averulinus-fordítás már 1487 végén elkészült. További kizáró körülmény az, hogy az említett (dísztelen, papírra írt) kódexet nem a király, hanem Corvin János kapta Milánóból.²⁰

Úgy véljük, a Bonfini által használt Vitruvius-kézirat azonosítása továbbra is megoldásra váró feladat, az eddigi kutatás ugyanis nem tisztázta, milyen eredetű, melyik szöveghagyomány-családhoz tartozó műről van szó.²¹ Meg kell vizsgálni továbbá azt a lehetőséget is (amit egyébként már felvetettek), hogy egy kéziratos változat mellett az *editio princeps* is rendelkezésre állt a királyi könyvtárban.

¹⁹ „The spelling in Bonfini’s text is different from the spelling of the MS in the University Library...” FEUER – TÓTH 82.

²⁰ HAJNÓCZI G.: Vitruvius „*De architectura*” című műve a Budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 32. kéziratában. „*Collectanea Tiburtiana*”, Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére Szeged, 1990. 363–373.

²¹ FEUER – TÓTH 82. írja: „... the Medieval ancestor of the University Library’s Vitruvius was the *Harleianus MS* in the British Museum while that of the volume used by Bonfini was the *Amiatius MS*.” (sic).

Ez elvileg nem zárható ki, minthogy az 1486-ban jelent meg Rómában, és ezt Bandini ugyancsak magával hozhatta. Ilyeténképpen persze az a lehetőség is fennáll, hogy Budán nem kézirat, hanem nyomtatott *De architectura* állt Bonfini rendelkezésére.

Végül szólnunk kell a harmadik XV. századi itáliai traktátusról, és ez Francesco di Giorgio műve. Az a változat, amelyet a szakirodalom *Trattato I*-nek nevez, vagyis a korábbi, amely 1480 és 1485 között keletkezett²², elvileg bekerülhetett a budai királyi könyvtárba. Minthogy eddig nem ismeretes rá vonatkozó utalás, csak feltételezésekbe lehet bocsátkozni. A tény, hogy Francesco di Giorgio a *Trattato I* készítése idején Federico da Montefeltro urbinói herceg szolgálatában állt, lehetővé teszi művének Budára kerülését, lévén a két udvar között szoros kapcsolat. Ugyanakkor művének jellege óvatosságra int a messzemenő következtetések levonásában. Francesco di Giorgio nem csak hogy olaszul írta traktátusát, hanem – és ez a fontosabb – egy egészen más társadalmi közeg számára, mint az eddigiek. Művének alig lehet „humanista” jelleget tulajdonítani, ugyanakkor kimondottan „szakmai” természetű. Emiatt kétséges, hogy megszerezték volna egy olyan könyvgyűjtemény számára, amelyen a budai királyi könyvtáré volt.

---

²² Ezalatt az eredeti kézirat két, szinte azonos másolata értendő: Torino, Biblioteca Reale, Codex 148, illetve Firenze, Biblioteca Medicea–Laurenziana, Codex Ashburnham 361. Vö. SCAGLIA 17. Ld. továbbá FRANCESCO DI GIORGIO MARTINI, *Trattati di architettura, ingegneria e arte militare*, a cura di C. MALTESE e L. DEGRASSI MALTESE. Milánó 1967.

15TH CENTURY ARCHITECTURAL TREATISES IN THE CONTEMPORARY HUNGARY

The Italian architectural treatises of the first century of the Renaissance provided an appealing art programme for the contemporary monarchs with their humanist conception of the re-creation of the architecture of the ancient world. With the art patronage of Matthias, a king with a wide humanist education, the establishment of Italian architecture was made possible in Hungary as well. The king's library included the most significant architectural treatises, *De re aedificatoria* by Alberti, and *Trattato di architettura* by Filarete. An important piece of the evidence for their influence is the fact that the king had had Filarete's work, written originally in Italian, translated into Latin. The translation was made by the humanist scholar of the court, Bonfini, who in the course of the work consulted Vitruvius's classic *De architectura*, which was in most probability found in the king's Buda library as well. Further research will have to focus on the analysis of Bonfini's translation from the aspect of architectural terminology and Vitruvius's work.